

ΑΓΝΩΣΤΗ ΠΗΓΗ ΤΗΣ «ΕΡΩΦΙΛΗΣ» ΤΟΥ ΧΟΡΤΑΤΣΗ, Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ «IL RE TORRISMONDO» ΤΟΥ TASSO

Τὸ ζήτημα τῶν ἰταλικῶν πηγῶν τῆς «Ἐρωφίλης» τοῦ Χορτάτση τὸ διαφώτισε πρῶτος ὁ Conrad Bursian σὲ μιὰ μεθοδική, ὅσο καὶ ἀποκαλυπτικὴ ἐργασία του, δημοσιευμένη πρὶν ἀπὸ ἐνενήντα δλόκληρα χρόνια¹. Στὴν ἐργασία του αὐτῆ, ποὺ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς παλαιότερες, μὰ καὶ ἀξιολογώτερες μελέτες ποὺ ἔχομε γιὰ τὸ «Κρητικὸ Θέατρο», ὁ Γερμανὸς φιλόλογος ὑποστήριξε πῶς τὸ ἀναμφισβήτητο καὶ μοναδικὸ πρότυπο τῆς φημισμένης κρητικῆς τραγωδίας εἶναι ἡ τραγωδία «Orbecche» τοῦ Giovanni - Battista Giral di (1504 - 1573), ποὺ πρωτοτυπώθηκε τὸ 1547, καὶ πῶς μονάχα στὰ χορικά τῆς «Ἐρωφίλης» παρατηρεῖται κάποια ἐπίδραση ἀπὸ τὴν «Ἀντιγόνη» τοῦ Σοφοκλῆ. Ὅσο γιὰ τὰ τέσσαρα ἰντερμέδιά της, δὲ δυσκολεύτηκε νὰ διαπιστώσῃ πῶς ἀποτελοῦν δραματοποίηση τοῦ γνωστοῦ ἐπεισόδιου τοῦ Rinaldo καὶ τῆς Armida ἀπὸ τὸ ἔπος «Gerusalemme Liberata» τοῦ Torquato Tasso.

Ἐπιπλέον ἡ «Orbecche» ὑπῆρξε τὸ πρότυπο τῆς «Ἐρωφίλης», αὐτὸ τὸ δέχτηκαν ὁμόφωνα ὅλοι οἱ κατοπινοὶ ἐρευνητὲς² — καὶ ἀληθινὰ δὲ φαίνεται πῶς μπορεῖ νὰ τὸ ἀμφισβητήσῃ κανεὶς, παρ' ὅλες τὶς διαφορὲς τοῦ κρητικοῦ δράματος σὲ ἀρκετὰ σημεῖα³. Ὅτι ὅμως δὲν ὑπῆρξε

---

¹) Conrad Bursian, Erophile. Vulgärgriechische Tragödie von Georg Chortatzes aus Kreta. Ein Beitrag zur Geschichte der neugriechischen und der italiänischen Litteratur, «Abhandlungen der Philologisch - Historischen Klasse der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften», Band V, No VII, Leipzig, 1870, σ. 549 - 635.

²) Ἀναφέρω ἐδῶ τοὺς κυριώτερους: Κ. Ν. Σάθλα, Κρητικὸν Θέατρον ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων καὶ ἀγνώστων δραμάτων, ἐν Βενετίᾳ, 1879, σ. 55 - 57. — E. Legrand, Bibliothèque grecque vulgaire, τόμ. II, Paris, 1881, introduction, σ. XCV. — Κρουμβάχερ, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Σωτηριάδου, τόμος τρίτος, ἐν Ἀθήναις, 1900, σ. 171 - 173. — Ἐρωφίλη, μεσαιωνικὴ τραγωδία. Πρόλογος Ν. Α. Βέη, Ἀθήνα, ἔκδοσις «Στοχαστῆ», 1926, σ. 1' - 16'. — Ἐρωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάτση (1600) ἐκδιδομένη ἐκ τῶν ἀρίστων πηγῶν μετ' εἰσαγωγῆς καὶ λεξιλογίου ὑπὸ Στεφ. Εὐαγγελίου, Athen, 1928 [(Texte und Forschungen zur Byzantinisch - Neugriechischen Philologie, Nr. 9), σ. κ' - κα'. — Linos Politis, Le théâtre de la Renaissance en Crète, στὸν τόμο Le Théâtre Néogrec. Histoire abrégée du Théâtre Néogrec, traduite du grec par Jean Gaitanos, Athènes, 1957, σ. XIX - XX.

³) Τὶς διαφορὲς αὐτές, ποὺ δείχνουν ἀκριβῶς τὸ βαθμὸ τῆς προσπάθειας τοῦ Χορτάτση νὰ ξεπεράσῃ τὸ πρότυπό του, τίς ἔδειξε πρόσφατα, ἀλληλοσυγκρίνοντας,

τὸ μοναδικὸ πρότυπό της, αὐτὸ τὸ ὑποστήριξε ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας στὰ προλεγόμενα τοῦ «Κρητικοῦ Θεάτρου» του, ἔπου ὑπόδειξε καὶ ἄλλα ἔργα, ἑλληνικὰ καὶ ἰταλικά, ὡς πηγές τῆς «Ἐρωφίλης»⁴. Καὶ πραγματικά, ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς τοῦ Σάθα θ' ἀποδειχτῆ σήμερα σωστὸς ἀπ' ὅσα θὰ δοῦμε παρακάτω. Ἀδιάφορο ἂν ὁ Σάθας, ὅταν τὸν διατύπωσε, δὲν ἐχρησιμοποίησε παραδείγματα ποὺ νὰ τὸν στηρίζουν: Γιατὶ βέβαια οὔτε ἡ τραγωδία «Fedra» τοῦ ἰταλόγλωσσου Κρητικοῦ ποιητῆ Φραγκίσκου Bozza (Βενετία, 1578), οὔτε ἡ παλαιότερη ἰταλικὴ τραγωδία «Filostrato e Pamphile» τοῦ Antonio Camelli (Βενετία, 1508) φαίνεται πὼς στάθηκαν πρότυπα τῆς «Ἐρωφίλης», ὅσο μπορούμε τοῦλάχιστο νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὰ χωρία ποὺ ὁ Σάθας παραθέτει καὶ παραλληλίζει μὲ ἀντίστοιχα τῆς «Ἐρωφίλης», ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἢ πολὺ λίγο μοιάζουν μὲ τὰ τελευταῖα ἢ ἀποτελοῦν κοινούς τόπους τῶν ἰταλικῶν τραγωδιῶν⁵. Ἄν λοιπὸν ἐξαίρεσωμε τὰ ἰντερμέδια τῆς «Ἐρωφίλης», ποὺ χωρὶς ἀμφιβολία προέρχονται ἀπὸ τὴν «Gerusalemme Liberata» τοῦ Tasso, γιὰ τὸ κύριο σῶμα τῆς τραγωδίας καμμιά ἄλλη ἰταλικὴ πηγὴ δὲ μπορούσε μέχρι σήμερα νὰ θεωρηθῆ βásiμα γιὰ πρότυπό της, ἔστω καὶ σὲ περιορισμένη ἔκταση, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βασικὸ τῆς πρότυπο, τὴν «Orbecche» τοῦ Giraldi⁶.

πράξη μὲ πράξη, τίς δυὸ τραγωδίες, ὁ Alexandre Embiricos, Critique comparée d'Érophile et d'Orbecche, «L' Hellénisme Contemporain», 2ème série, τόμ. X (1956), σ. 330 - 360.

⁴) Κ. Ν. Σάθα, Κρητικὸν Θεάτρον, σ. ξη' - πε'.

⁵) Πολὺ σωστὰ ἔχει γράψει ὁ Ν. Α. Βέης, Ἐρωφίλη, σ. ιβ' πὼς οἱ ἔρευνες καὶ οἱ εἰκασίες αὐτῆς τοῦ Σάθα «πρέπει νὰ ὑποβληθῶσιν ἐν πολλοῖς εἰς ἔλεγχον αὐστηρόν». Ὁ Στ. Εὐανθοῦ δίδης, Ἐρωφίλη, σ. κα' - κβ' ἀναφέρει τίς εἰκασίες αὐτῆς, χωρὶς οὔτε νὰ τίς υἱοθετῆ, οὔτε νὰ τίς ἀπορρίπτῃ, ἐνῶ ὁ Karl Dieterich, Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Literatur, Leipzig, 1909, σ. 82 - 83 δέχεται γιὰ πρότυπο τῆς «Ἐρωφίλης», ἐκτὸς ἀπὸ τὴν «Orbecche» τοῦ Giraldi, καὶ τὴν τραγωδίαν τοῦ Camelli· τὸ ἴδιο καὶ ὁ Ἡλ. Π. Βουτιερίδης, Σύντομη Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (1000 - 1930), Ἀθήνα, 1933, σ. 215. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς καμμιά ἀπὸ τίς εἰκασίες τοῦ Σάθα δὲν ἀντέχει σὲ σοβαρὸ ἔλεγχον.

⁶) Ὅσο γιὰ τὰ χορικά τῆς «Ἐρωφίλης», οἱ νεώτερες ἔρευνες τοῦ Στ. Δεινάκη, Αἰ πηγαὶ τῆς Ἐρωφίλης, «Χριστιανικὴ Κρήτη», τόμ. Α' (1912), σ. 435 - 437 ἔδειξαν πὼς δὲν ἔχουν μεγάλες ὁμοιότητες οὔτε μὲ τὰ χορικά τῆς «Ἀντιγόνης» τοῦ Σοφοκλῆ, ὅπως πίστεψε ὁ Bursian, οὔτε μὲ τὴ «Sofonisba» τοῦ G. Trissino ἢ τὰ «Κυνηγετικά» τοῦ Ὀππιανοῦ, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Σάθας (δ. π., σ. ξη' - ρα'), ἀλλὰ πολὺ μεγαλύτερες μὲ τίς τραγωδίες τοῦ Σενέκα. Ὁ Δεινάκης θεωρεῖ πιθανὸ πὼς τὰ ἄμεσα πρότυπά τους θὰ ἦταν νεώτερες τραγωδίες Ἰταλῶν μιμητῶν τοῦ Σενέκα, ποὺ τοῦ ἦταν ὁμως ἀπρόσιτες. Γενικὰ δὲν ἀποκλείει καὶ αὐτὸς τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων δευτερευουσῶν πηγῶν τῆς «Ἐρωφίλης», ἀλλὰ καὶ δὲ μπόρεσε νὰ ὑποδείξῃ μὲ βεβαιότητα καμμιά ἀπ' αὐτῆς.

Στὸ μικρὸ αὐτὸ μελέτημα, χωρὶς ν' ἀμφισβητήσωμε τὸ κύριο αὐτὸ πρότυπο τῆς «Ἐρωφίλης», θὰ ὑποδείξωμε γιὰ πρώτη φορὰ μιὰν ἄλλη δευτερεύουσα, ἀλλὰ ἀναμφισβήτητη πηγὴ ἐνὸς ἀπὸ τὰ δυνατώτερα κομμάτια τῆς κρητικῆς τραγωδίας.

Ἡ δεύτερη σκηνὴ τῆς Β' πράξης τῆς «Ἐρωφίλης» (στίχ. 23 - 184) εἶναι διάλογος τῆς Ἐρωφίλης μὲ τὴ Νένα της. Ἡ τραγικὴ βασιλοπούλα, ποὺ ἔχει μάθει πὼς ὁ πατέρας της ἀποφάσισε νὰ τὴν παντρέψῃ καὶ ποὺ φοβᾶται μήπως ἀποκαλυφθῇ ὁ μυστικὸς της γάμος μὲ τὸν Πανᾶρετο, ἐκμυστηρεύεται τοὺς φόβους καὶ τὶς ἀνησυχίες της στὴ Νένα κι' αὐτὴ προσπαθεῖ νὰ τὴ συμβουλεύσῃ καὶ νὰ τῆς ἐμπνεύσῃ θάρρος. Φόβοι παράξενοι, λέει στὴ Νένα της, τὴ βασανίζουν, φρικαλέοι ἐφιάλτες τὴν ἀπειλοῦν μέρα καὶ νύχτα (στ. 111 - 136). Ὑστερα, εἶδε τὴν περασμένη νύχτα ἓνα κακὸ ὄνειρο: ἓνας «λούπης» πεινασμένος χύμηξε σ' ἓνα ζευγάρι εὐτυχισμένων περιστεριῶν, ἄρπαξε καὶ κατασπάραξε τὸ ἓνα καὶ τότε τὸ ἄλλο, μὴ βαστώντας τὸ χωρισμό, τρύπησε μόνο του τὴν καρδιά του καὶ βρῆκε κι' αὐτὸ τὸ θάνατο· ἡ Ἐρωφίλη ἔχει τὸ προαίσθημα πὼς ὁ πατέρας της θὰ εἶναι ὁ λούπης κι' αὐτὴ μὲ τὸν ἀγαπημένο της τὰ περιστέρια ποὺ θὰ σκοτωθοῦν (στ. 143 - 162).

Κατὰ τὴ διαπίστωση τοῦ Bursian, ἡ δεύτερη σκηνὴ αὐτὴ, μαζὶ μὲ τὴν πρώτη (ἓνα μονόλογο τοῦ Βασιλιᾶ, στ. 1 - 22), ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν πρώτη σκηνὴ τῆς Β' πράξης τῆς «Orbecche», τὸ μοτίβο ὅμως τοῦ ὄνειρου δὲν ἀπαντᾷ στὴ σκηνὴ αὐτὴ στὴν «Orbecche», ἀλλὰ παρακάτω, στὴ δεύτερη σκηνὴ τῆς Ε' πράξης⁷⁾. Ἐνῶ ὅμως τὸ ὄνειρο γιὰ τὰ περιστέρια τὸ ἔχει δανειστῆ ὁ Χορτάτσης ἀπὸ τὴν «Orbecche», ἀντίθετα τὴν ἐκμυστήρευση τῆς ἐφιαλτικῆς ἀγωνίας τῆς βασιλοπούλας, ποὺ προηγεῖται τοῦ ὄνειρου της, δὲν τὴ βρίσκομε πουθενὰ στὴν «Orbecche», οὔτε στὴν πρώτη σκηνὴ τῆς Β' πράξης, ποὺ εἶναι ἡ ἀντίστοιχη, μὰ οὔτε καὶ στὴ δεύτερη σκηνὴ τῆς Ε' πράξης, ὅπου ἀπαντᾷ τὸ ὄνειρο. Αὐτὸ τὸ διαπιστώσαμε κι' ἀπὸ ἄμεση ἐξέταση τοῦ ἰταλικοῦ προτύπου⁸⁾. Παραθέτομε τὸ μὴ δανεισμένο ἀπὸ τὸ Giraldi ἀπόσπασμα αὐτὸ τῆς «Ἐρωφίλης» (στ. 111 - 136), κατὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Ξανθουδίδου⁹⁾.

⁷⁾ C. Bursian, δ. π., σ. 596 - 597· πρὸς καὶ σ. 612 - 614.

⁸⁾ Orbecche, tragedia di M. Giovanbattista Giraldi Cinthio da Ferrara, con privilegio di N. S. Papa Paolo III e dell' illustrissima Signoria di Vinegia, M. D. XLIII, φ. 11 - 14 (=atto secondo, scena I) καὶ φ. 49 - 54 (=atto quinto, scena II). Τὸ φίλο κ. Λίνο Πολίτη, ποὺ εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ στείλῃ φωτογραφίες τῆς ἔκδοσης αὐτῆς, εὐχαριστῶ κι' ἀπ' ἐδῶ θερμὰ.

⁹⁾ Στ. Ξανθουδίδου, Ἐρωφίλη, σ. 45 - 46. (Μερικῶν μόνο λέξεων συγ-

ΕΡΩΦΙΑΗ

- Φοβοῦμ' ἄσκιές, τρέμω ὄνειρα, δειλιῶ σημάδια πλήσια,
 χίλιες φοβέρες τ' Οὐρανοῦ μὲ τυραννοῦσιν ἴσια·
 χίλια παραιτηρήματα παλιὰ καὶ γιὰ σιὸν Ἔδη
 μὲ βασανίζου, κι' ἄμετρα πάθη μοῦ δίδου δμάδι,
 115 τοῦ ριζικοῦ ἀπονέματα χίλια μὲ φοβερίζου
 καὶ δάκρυα κι' ἀνασιεναγμούς τὸ σιῆθος μου γεμίζου,
 κι' ἄγρια τῆ νύκτια μὲ ξυπνοῦ χίλιες θωριές, καὶ τούτη
 τῆ βαρεμένη μου καρδιὰ σκίζου καὶ σφάζου μού τη,
 πὼς παίρνουσι τὸ ταίρι μου μέσ' ἀπὸ τὴν ἀγκάλη
 120 τούτη, συχνιὰ μοῦ φαίνεται, καὶ μ' ἀπονιὰ μεγάλη
 τὸ ρίχνουσι τῶ λιονταριῶ, πὼς <'c>¹⁰ μιὰ σκοτεινιασμένη
 σιράτα θωρῶ κ' εὐρίσκουμου δίχως του¹¹ σφαλισμένη
 σὲ δέντρο, δάση πυκνερά, κι' ἄγρια μὲ τριγυρίζου
 θεριά, καὶ πὼς μὲ τρώτине τάχα μὲ φοβερίζου·
 125 κι' ὦρες θωρῶ πὼς δρώνουσιν αἷματα μὲ μεγάλη
 τρομάρα τοῦτα τὰ τειχιὰ σὲ μιὰ μερὰ κ' εἰς ἄλλη,
 καὶ λαντουροῦ καὶ γραίνου με, κι' ἀναμουροδώνουσί με,
 κ' οἱ κορασίδες φεύγουσι ζιμιὸ κι' ἀφήνουσί με·
 κι' ὦρες ἀπὸ τὰ μνήματα, πὸν κείτουνται θαυμένοι
 130 τῆ χώρας μας οἱ βασιλιοί, μοῦ φαίνεται καὶ βγαίνει
 μιὰ κάποια ἄσκιὰ, κι' ὅσο μπορεῖ μὲ μάνητα μεγάλη
 σὲ σπήλιο σκοτεινότατο μὲ σέρνει νὰ μὲ βάλῃ·
 κι' ὦρες πὼς εἶμαι μοναχὴ μέσα ἔς καράβι, Νένα,
 μοῦ φαίνεται, καὶ διώχνου με κύματα θυμωμένα·
 135 κι' ὄντε λογιάζω καὶ θαροῦ πὼς θέλω νὰ βουλήτω
 καὶ σιὰ χαράκια πὼς κτυπῶ, ξυπνῶ μὲ φόβο πλήσιο.

Ἐκ τῆς ἀπόσπασμα, ποὺ λείπει ἀπὸ τὸ βασικὸ πρότυπό του; Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ πιστεύω πὼς μποροῦμε ν' ἀπαντήσωμε μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα: τὸ ἔχει πάρει ἀπὸ τὴν τραγωδίαν «Il Re Torrismondo» τοῦ Tasso (ἡ πρώτη τῆς ἔκδοσης ἔγινε τὸ 1587), ποὺ εἶναι τὸ βέβαιον πρότυπον μιᾶς ἄλλης

χρονίσασμε τὴν ὀρθογραφίαν).

¹⁰) Προσθέσαμε τὸ <'c> κατὰ τὴ σωστὴ διόρθωση τοῦ Στυλ. Ἀλεξίου, Φιλολογικαὶ παρατηρήσεις εἰς κρητικὰ κείμενα, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Η' (1954), σ. 249· πρὸς καὶ Λ. Πολίτη, Παρατηρήσεις σὲ κρητικὰ κείμενα, αὐτόθι, τόμ. ΙΒ' (1958), σ. 318 - 319.

¹¹) Προτιμήσαμε τὸ δίχως του, κατὰ τὴν ἔκδοσιν Κιγάλα, ἀπὸ τὸ σήμερον τῆς ἔκδοσης Γραδενίγου, ἀκολουθώντας τὸ Λ. Πολίτη, ὁ. π., σ. 319.

κρητικῆς τραγωδίας, μεταγενέστερης τῆς «Ἐρωφίλης», τῆς τραγωδίας «Βασιλεὺς ὁ Ροδολῖνος» (μοναδικὴ ἔκδοσις: Βενετία 1647) τοῦ Ρεθύμνιου ποιητῆ Ἰωάννη Ἀντρέα Τρωΐλου¹². Ἡ ὑπόθεσις τοῦ «Torrismondo» καὶ τοῦ «Ροδολίνου» εἶναι βέβαια ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ὑπόθεσις τῆς «Ἐρωφίλης»¹³. Ἡ πρώτη ὁμῶς σκηνὴ τῆς Α' πράξεως τοῦ «Torrismondo» (στ. 1 - 202) εἶναι κι' αὐτὴ διάλογος τῆς ἡρωΐδας τοῦ δράματος, τῆς βασιλοπούλας Alvida, ποὺ στὸ «Ροδολίνο» ἔχει τὸ ὄνομα Ἀρετοῦσα, μὲ τὴν παραμάννα τῆς Nutrice, ποὺ ὁ Τρωΐλος τὴν ὀνομάζει Σωφρόνια. Ὅπως ἡ Ἐρωφίλη στὴν παραπάνω ἀνάλογη σκηνή, ἔτσι καὶ ἡ Alvida βασανίζεται ἀπὸ κακὰ προαισθήματα καὶ ἐφιαλτικὰ ὄραματα, ποὺ τὰ ἐκμυστηρεῦεται στὴν ἀφωσιωμένη τῆς παραμάννα. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, τῆς λέει λοιπὸν καὶ τὰ παρακάτω (στ. 25 - 50)¹⁴:

25	. . . . . <i>Temo ombre e sogni,</i>	111
	<i>ed antichi prodigi, e novi mostri,</i>	} 112 - 115
	<i>promesse antiche e nove, anzi minacce</i>	
	<i>di fortuna, de 'l ciel, de 'l fatto avverso,</i>	
	<i>di stelle congiurate: e temo, ah! lassa!</i>	
30	<i>Un non so che d' infausto o pur d' orrendo</i>	116 (;)
	<i>ch' a me confonde un mio pensier dolente,</i>	} 117 - 118
	<i>lo qual mi sveglia e mi perturba e m'ange</i>	
	<i>la notte e 'l giorno. Ohimé, giammai non chiudo</i>	
35	<i>queste luci già stanche in breve sonno,</i>	} 119 - 120
	<i>ch' a me forme d' orrore e di spavento</i>	
	<i>il sogno non presenti. Ed or mi sembra</i>	} 121 - 122
	<i>che da 'l fianco mi sia rapito a forza</i>	
	<i>il caro sposo: e senza lui solinga</i>	
	<i>gir per via lunga e tenebrosa errando;</i>	

¹²) Βλ. Μ. Μανουσσάκας, *La littérature crétoise à l'époque vénitienne*, «L' Hellénisme Contemporain», τόμ. IX (1955), σ. 110, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ «Βασιλέως Ροδολίνου» ἐτοιμάζω μὲ ἀφειτηρία τὰ κατάλοιπα τοῦ Στεφ. Ξανθοῦδίδου. Βλ. καὶ περίληψη ἀνακοίνωσής μου στὴν Ἐπιστημονικὴ Ἐταιρεία (συνεδρία τῆς 10 Δεκεμβρίου 1955) στὴν «Ἀθηνᾶ», τόμ. 59 (1955), σ. 343 - 344.

¹³) Βλ. Μ. Ἰ. Μανουσσάκας, *Σημείωμα γιὰ τὸ «Βασιλέα Ροδολίνο»*, στὴν «Ἑλληνικὴ Δημιουργία», τόμ. 12 (1953), σ. 70.

¹⁴) *Biblioteca di Scrittori Italiani. Opere minori in versi di Torquato Tasso. Edizione critica a cura di Angelo Solerti. — Volume terzo: Teatro, Bologna, 1895, σ. 204 - 205.* Δεξιὰ τοῦ κειμένου σημειώνομε τοὺς ἀριθμοὺς τῶν ἀντίστοιχων στίχων ἀπὸ τὴ δευτέρη σκηνὴ τῆς Β' πράξεως τῆς «Ἐρωφίλης».

40	<i>or le mura stillar, sudare i marmi miro, o credo mirar, di negro sangue ; or da le tombe antiche, ove sepolte l' alte regine fur di questo regno, uscir gran simulacro e gran ribombo</i>	} 125 - 126 129 130 131
45	<i>quasi d' un gran gigante, il qual rivolga incontra il cielo Olimpo e Pelio ed Ossa, e mi scacci da 'l letto, e mi dimostri, per ch' io vi fugga da sanguigna sferza, un' orrida spelunca, e dietro il varco</i>	} 132
50	<i>poscia mi chiuda</i> ¹⁵	

Ἐάν ἐπιχειρήσωμε μιὰ σύγκριση, θὰ γίνῃ φανερὸ πὼς τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ τοῦ Tasso στᾶθηκε τὸ ἀναμφισβήτητο πρότυπο στὸν ποιητὴ

¹⁵⁾ Ἡ ἀκόλουθη μετάφραση, χωρὶς νὰ ἔχη τὴν παραμικρὴ λογοτεχνικὴ ἀξίωσι, ἐπιδιώκει ἀπλῶς νὰ δώσῃ μιὰν ἰδέα τοῦ ἰταλικοῦ πρωτοτύπου, στὴ γνήσια μετρικὴ του μορφή, γιὰ τὸν ἀναγνώστη πὺ θὰ δυσκολεύεται στὴν ἰταλικὴ γλῶσσα τοῦ 16ου αἰῶνα :

25	. . . . . Ἰσκιους καὶ ὄνειρα φοβοῦμαι παλιὰ σημάδια καὶ καινούργια σκιάχτρα, ὑπόσχεσες παλιές καὶ νέες, φοβέρες τῆς τύχης, τοῦ οὐρανοῦ, τῆς μαύρης μοίρας, τῶν ἄστρων τῶν ἐπίβουλων — καὶ τρέμω !	111 } 112 - 115
30	Κάτι — δὲν ξέρω τί — τὸ φρικαλέο τὸν θλιβερὸ συγχίζει λογισμό μου, ποῦ μὲ ταράζει, μὲ ξυπνᾷ, μὲ πνίγει νύχια καὶ μέρα. Ὅϊμέ, μόλις σφαλίσω τὰ κουρασμένα μάτια μου στὸν ὕπνο,	116 (;) } 117 - 118
35	καὶ νά, ἔμορφες τρομαχτικὲς μπροστά μου μοῦ φέρνει τ' ὄνειρο. Καὶ πότε βλέπω πὼς ἀπ' τὸ πλάϊ τὸ ταίρι μου μὲ βία μοῦ ἀρπάξανε καὶ δίχως του μονάχη σὲ στράτα σκοτεινὴ πὼς παραδέρονω	} 119 - 120 } 121 - 122
40	πότε τοὺς τοίχους βλέπω νὰ σιαλάζουν, τὰ μάρμαρα νὰ ἰδρώνουν αἷμα μαῦρο καὶ πότε ἀπ' τὰ μνημόρεια, ὅπου θαμμένες εἶναι οἱ βασίλισσες αὐτῆς τῆς χώρας, νά βγαίνῃ μέγα φάντασμα καὶ βόγγος σὰν κάποιου γίγαντα, ποῦ στροβιλίζει Ἄλυμπο, Πήλιο κι' Ὅσσα στὸν ἄερα, κι' ἀπ' τὸ κρεβάτι μὲ πειᾶ, μοῦ δείχνει, γιὰ νὰ ξεφύγω ἀπ' τὴ βροχὴ τοῦ αἵματός μου, μιὰ φρικαλέα σπηλιά, κι' ὕστερα πίσω	} 125 - 126 129 130 131
45	τὴν πόρτα μοῦ σφαλνᾶ....	} 132
50		

της «Ερωφίλης» για τους στίχους του που παραθέσαμε πιο πάνω. Τόσο στο Ιταλικό, όσο και στο έλληνικό κείμενο συναντούμε, σε αδιατάρακτη μάλιστα διαδοχική σειρά, τὰ ἴδια ἐφιαλτικά δράματα τῆς περιτρομῆς βασιλοπούλας: τὴ βίαιη ἄρπαγὴ τοῦ ἀγαπημένου της, τὴν ἀγωνιώδη περιπλάνησή της σὲ σκοτεινὴ καὶ ἔρημη στράτα, τοὺς τοίχους τοῦ παλατιοῦ ποὺ ἰδρώνουν αἷμα, τὸ ἀπειλητικὸ φάντασμα ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὰ βασιλικά μνήματα καὶ ποὺ σπρώχνει νὰ κλείσῃ τὴν κόρη σὲ σκοτεινὴ σπηλιά. Τέτοιες σπάνιες καὶ φρικιαστικὲς εἰκόνες, ποὺ μονάχα ἢ ταραγμένη (ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐφτάχρονη διανοητικὴ του παράκρουση) ποιητικὴ φαντασία τοῦ Tasso μποροῦσε νὰ συλλάβῃ — εἶναι γνωστὸ πὼς τὸν «Torrismondo» τὸν τελείωσε τὸ 1586, ἀμέσως μόλις βγῆκε ἀπὸ τὸ ἄσυλο τῆς Sant' Anna¹⁶ — καὶ τέτοιες ἰδιάζουσες λεπτομέρειες εἶναι ἀδύνατο ν' ἀποδοθοῦν σὲ τυχαία σύμπτωση. Μὰ καὶ οἱ φραστικὲς ἀκόμη ἀντιστοιχίαι ποὺ παρατηροῦνται στὰ δυὸ κείμενα ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἄμεση ἐξάρτηση τοῦ Χορτάτση ἀπὸ τὴν περικοπὴ αὐτῆ τοῦ Tasso, ποὺ δὲ θ' ἀπορήσωμε πὼς τὴ βρῆκε καὶ τὴν ξεχώρισε, ὅταν λάβωμε ὑπόψει ὅτι ἡ περικοπὴ αὐτὴ βρίσκεται στὴν ἀρχὴ τοῦ «Torrismondo», ὅτι τὸ ἔργο αὐτό, μετὰ τὴν πρώτη του ἐκδοσὴ τοῦ 1587, γνώρισε μεγάλη διάδοσιν καὶ ἀλλεπάλληλες ἐπανεκδόσεις¹⁷ καὶ ὅτι ἀπὸ τὸν Tasso ἐπίσης δανείστηκε ὁ ποιητὴς μας καὶ τὰ ἰντερμέδια τῆς «Ερωφίλης». Ἀπὸ τὶς φραστικὲς αὐτὲς ἀντιστοιχίαι ἄς σημειώσωμε ἐδῶ τὶς ἀκόλουθες:

Torr. 25 *temo ombre e sogni...* = Ἐρωφ. 111 *φοβοῦμ' ἄσκιές, τρέμω ὄνειρα...* — Torr. 26 *ed antichi prodigi e novi mostri...* = Ἐρωφ. 113 *χίλια παρατηρήματα παλιὰ καὶ νέα...* — Torr. 36-41 *ed or mi sembra | che da 'l fianco mi sia rapito a forza | il caro sposo.... | or le mura stillar, sudare i marmi | miro, o credo mirar, di negro sangue* = Ἐρωφ. 119-126 *πὼς παίρνουσι τὸ ταίρι μου μέσ' ἀπὸ τὴν ἀγκάλη | τούτη, συχνιὰ μοῦ φαίνεται... | κι' ὄρες θωροῦ πὼς δρώνουσιν αἷματα μὲ μεγάλη | τρομάρα τοῦτα τὰ τειχιὰ σὲ μιὰ μερὰ κ' εἰς ἄλλη.*

Βέβαια, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πειστικὲς αὐτὲς ὁμοιότητες, θὰ παρατηρήσωμε καὶ μερικὲς διαφορὲς στὰ δυὸ κείμενα. Αὐτὲς ὅμως δὲ μαρτυροῦν τίποτε ἄλλο, παρὰ μόνον πὼς ὁ Χορτάτσης δὲν προσκολλήθηκε ἀπόλυ-

¹⁶) Βλ. Giosué Carducci, *Il Torrismondo*, στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Angelo Solerti, ὁ. π., σ. XLVIII - L.

¹⁷) Βλ. Angelo Solerti, ὁ. π., σ. CXXVII κ. ἐξ., ὅπου βιβλιογραφοῦνται ἐννέα ἐκδόσεις τοῦ 1587 (ἀριθ. 1 - 9), δυὸ τοῦ 1588 (ἀριθ. 10 - 11) καὶ μιὰ τοῦ 1597 (ἀριθ. 12), γιὰ νὰ περιοριστοῦμε μονάχα στίς ἐκδόσεις τοῦ 16ου αἰῶνα.

τα στο πρότυπό του, αλλά, όπως έκαμε άλλωστε και με την «Orbecche», το διασκεύασε με κάποια έλευθερία. Έτσι, από τη μιὰ μεριά παράλειψε δλότελα τούς στ. 45 - 46 (προφανώς για ν' αποφύγη τὸ φόρτο τῶν λογίων ὀνομάτων Olimpo, Pelio, Ossa) ἢ συνέπτυξε μερικὸς στίχους, ὅπως τούς Torr. 30 - 36 = Έρωφ. 117 - 118 (για τὰ δράματα τῆς νύχτας) καὶ Torr. 47 - 50 = Έρωφ. 132 (για τὴν καταδίωξη ἀπὸ τὸ φάντασμα). Ἀπὸ τὴν ἄλλη πάλι μεριά ἔκρινε καλὸ νὰ προσθέσῃ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ εἰκόνας καὶ στίχους δικῆς του ἔμπνευσης, ὅπως οἱ παρακάτω :

στ. 120-121 : ...καὶ μ' ἀπονιὰ μεγάλη | τὸ ρίχνουσι τῶ λιονταριῶ...

στ. 123-124 : σὲ δέντρον, δάση πυκνερά, κ' ἄγρια μὲ τριγυρίζου
θεριά, καὶ πὼς μὲ τρώσινε τάχα μὲ φοβερίζου.

στ. 127-128 : καὶ λαντουροῦ καὶ γραίνου με κ' ἀναμουρδώνουσί με
κ' οἱ κορασίδες φεύγουσι ζιμιὸ καὶ ἀφήνουσί με.

στ. 133-136 : κ' ὦρες πὼς εἶμαι μοναχὴ μέσα 'ς καράβι, Νένα,
μοῦ φαίνεται, καὶ διώχνου με κύματα θυμωμένα
κ' ὄντε λογιάζω καὶ θαρρῶ πὼς θέλω νὰ βουλήσω
καὶ σιὰ χαράκια πὼς κτυπῶ, ξυπνῶ μὲ φόβο πλήσιο.

Όλες οἱ παραπάνω τροποποιήσεις καὶ ἰδίως οἱ προσθήκες τῶν ποιητικῶν αὐτῶν εἰκόνων ἀπὸ τὸ Χορτάτση μᾶς εἶναι διδακτικὲς γιὰ τὴν τάση του, μὰ καὶ γιὰ τὸ βαθμὸ τῆς ἱκανότητάς του νὰ μεταπλάθη ποιητικὰ τὰ ἰταλικά του πρότυπα. Καὶ ἀξίζει ἐδῶ, γιὰ νὰ φανῆ ἡ διαφορὰ, νὰ παραθέσωμε τὸ ἀντίστοιχο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ «Βασιλέα Ρωδολίνο» τοῦ Τρωῖλου (πράξη Α', σκηνὴ β', στ. 517 - 534)¹⁹ καὶ νὰ δοῦμε πὼς ἀπόδωσε ἀργότερα ὁ τελευταῖος τὸ ἴδιο κομμάτι τοῦ «Torrismondo» :

	Ἄσκιες φοβοῦμαι κ' ὄνειρα κ' ἄλλα σημάδια, τόσα	25 - 26
	κακά, πὸν νὰ τὰ δηγηθῶ δειλιῶ κ' ὁ νοῦς κ' ἡ γλῶσσα,	
	ἀπὸ τὰ ποιά τὸν Οὐρανό, τ' ἄστρα, τὸ ριζικό μου	} 28 - 29
520	καὶ τ' ἄπονο μελλούμενο γνωρίζω ἀντίδικό μου.	
	Τρομάσσω κάποιον τίβοτας κακὸ κ' ἀσβολωμένο,	30
	πὸν μοῦ κρατεῖ ἕνας λογισμὸς τὸ νοῦ ἀνακατωμένο,	31
	ὁ ποιὸς τὴ νύκτια μὲ ξυπνᾷ καὶ μέρα δὲ μ' ἀφήνει	} 32 - 33
	νὰ κοιμηθῶ, μὰ τὴν καρδιὰ μοῦ τυραννᾷ καὶ κρίνει	

¹⁹⁾ Βασιλεὺς ὁ Ρωδολίνος, τραγωδία συνθεμένη παρὰ Ἰωάννου Ἀνδρέα τοῦ Τρωῖλου, Ἐνετίησιν, 1647, σ. 35 - 36· τὸ κείμενο παρέχεται κριτικὰ ἀποκαταστημένο, κατὰ τὴν ἔκδοση πὸ ἐτοιμάζω. Στὸ δεξιὸ περιθώριο σημειώνομε τούς ἀριθμοὺς τῶν ἀντίστοιχων στίχων τοῦ «Torrismondo».

525	κι' ὄντε σ' ἔλιγο μιὰ φορὰν ὕπνο τὰ κουρασμένα	34
	μάτια σφαλίσω, μὲ θωριὲς ἄγριες ξυποῦμαι, δῦμένα!	35 - 36
	τὸ ταίρι μου ὄρες συντηρῶ σὲ πόλεμο μεγάλο	36, 38
	κ' εἰσὲ θανάτου κίντυνο μὲ βασιλέαν ἄλλο,	
	ὄρες πὼς δρώνουν τὰ τειχιά, τὰ μάρμαρα πὼς σιάσσουν	40
530	αἶμα θωρῶ κ' οἱ πύργοι μας πὼς κλίνου νὰ χαλάσου,	41
	ὄρες μιὰ ἄσκιὰ ψηλότατη, ἄγρια καὶ θυμωμένη	44
	μ' ἓνα σπαθὶ ὀλομάτωτο μὲ διώχνει τὴν καημένη	47 - 48
	κ' εἰς ἓνα σπήλιο σκοτεινὸ νὰ μπῶ μὲ φοβερίζει	} 49 - 50
	κ' ἐκεῖ γιαμιὰ τὴν πύλην του μοῦ δείχνει πὼς σφαλίζει.	

Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ διαπιστώσωμε πὼς ἡ διασκευὴ αὐτὴ τοῦ Τρωῖ-
λου εἶναι πολὺ πιστότερη στὸ πρότυπό της, σὲ σημεῖο πού νὰ καταντᾶ,
στοὺς περισσότερους στίχους, σχεδὸν κατὰ λέξη μετάφραση. Ὁ ποιη-
τῆς τοῦ «Ροδολίνου» δὲν ἀποτόλμησε ἐξ ἄλλου τόσες ἀλλαγές, ὅσες ὁ
ποιητῆς τῆς «Ἐρωφίλης»: Ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ προτύπου του παρά-
λειψε βέβαια κι' αὐτὸς τοὺς 45 - 46 (ἴσως γιὰ τὴν ἴδια αἰτία πού τοὺς
παράλειψε καὶ ὁ Χορτάτσης) καὶ ἀκόμη τοὺς στ. 42 - 43 γιὰ τὰ βασι-
λικὰ μνήματα (πού τοὺς ἔχει ὁ Χορτάτσης) καὶ τροποποίησε τοὺς στ.
37 - 39, ἀντικαθιστώντας τὴν ἀρπαγὴ τοῦ ἀγαπημένου τῆς κόρης καὶ
τὴν περιπλάνησή της σὲ σκοτεινὴ στράτα μὲ τὸ μοτίβο (πού θὰ τὸ
βρῆκε πιὸ ταιριαστὸ μὲ τὴν ὑπόθεση τῆς τραγωδίας του) πὼς ὁ Ροδο-
λῖνος βρίσκεται «σὲ πόλεμο μεγάλο | κ' εἰσὲ θανάτου κίντυνο μὲ βασι-
λέαν ἄλλο» (στ. 527 - 528). Δικῆς του ὁμως προσθήκες δὲ θὰ βροῦμε
ἄλλες ἀπὸ τίς φράσεις «πού νὰ τὰ δηγηθῶ δειλιᾶ κι' ὁ νοῦς κ' ἡ γλῶσ-
σα» (στ. 518) καὶ «κ' οἱ πύργοι μας πὼς κλίνου νὰ χαλάσου» (στ. 530).
Ὁ Χορτάτσης εἶχε δείξει πολὺ μεγαλύτερη πρωτοτυπία καὶ ἀνεξαρτη-
σία. Οἱ στίχοι του ἐξ ἄλλου εἶναι πιὸ καλοδουλεμένοι καὶ ἀρμονικοί,
οἱ λέξεις του καλύτερα διαλεγμένες καὶ μουσικώτερες καὶ γενικὰ ἡ
διασκευὴ του δονεῖται ἀπὸ ἓνα λυρικό παλμό, πού λείπει ἀπὸ τὸ ἀντί-
στοιχο αὐτὸ κομμάτι τοῦ κατὰ μισὸν αἰῶνα περίπου μεταγενέστερου
ποιητῆ τοῦ «Ροδολίνου»¹⁹.

¹⁹) Εὐλόγο προβάλλει τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ Τρωῖλος εἶχε ὑπόψει του στὸ σημεῖο
αὐτό, ἐκτός ἀπὸ τὸ ἰταλικό του πρότυπο, καὶ τὴν ἀντίστοιχη περικοπὴ τῆς «Ἐ-
ρωφίλης» τοῦ Χορτάτση. Γιὰ τὸ ὅτι θὰ γνώριζε καλὰ τὴν τραγωδία τοῦ φημισμέ-
νου ὁμότεχνου του καὶ συμπολίτη του, δὲ γεννᾶται καμμιά ἀμφιβολία, γιατί ἡ
«Ἐρωφίλη» ξέρομε πὼς εἶχε γνωρίσει πολὺ μεγάλη διάδοση. Τὴν ἀπομιμήθηκε ὁμως;
Οἱ κυριώτερες φραστικὲς ὁμοιότητες πού προκύπτουν ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν δυὸ
ἀντίστοιχων κειμένων εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

Ἐρωφ. 111   Φοβοῦμ' ἄσκιές, τρέμω ὄνειρα, δειλιῶ σημάδια πλήσια
Ροδολ. 517   Ἀσκιές φοβοῦμαι κι' ὄνειρα κι' ἄλλα σημάδια, τόσα...

Ἡ διαπίστωση τῆς ἀπομίμησης τοῦ ἀποσπάσματος αὐτοῦ τῆς τραγωδίας «*Il Re Torrismondo*» τοῦ Tasso ἀπὸ τὸν ποιητὴ τῆς «Ἐρωφίλης» νομίζω πὼς ἔχει σημασία, γιατί μᾶς ὁδηγεῖ στὰ ἀκόλουθα τρία ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα²⁰. Τὸ πρῶτο σχετίζεται μὲ τὸν ἀκριβέστερο καθορισμὸ τοῦ χρόνου τῆς συγγραφῆς τῆς «Ἐρωφίλης»: Ἔως σήμερα, *terminus post quem* γιὰ τὴν συγγραφή αὐτὴ ἐθεωρεῖτο τὸ ἔτος 1581, γιατί τότε πρωτοδημοσιεύτηκε ἡ «*Gerusalemme Liberata*» τοῦ Tasso, πὸ εἶναι ἡ πηγὴ τῶν ἰντερμεδίων τῆς²¹. Τώρα μποροῦμε νὰ μεταθέσωμε τὸ ὄριο αὐτὸ μετὰ τὸ 1587, ἔτος τῆς πρώτης ἔκδοσης τοῦ «*Torrismondo*» τοῦ Tasso. Τὸ δεύτερο συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ ἐπίδραση τοῦ Tasso στὰ ἔργα τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας ἀποδεικνύεται ὀλοένα καὶ πλατύτερη²². Καὶ τὸ τελευταῖο εἶναι ὅτι καὶ ἐκεῖνα

Ἐρωφ. 117-118 *κι' ἄγρια τὴ νύκτα μὲ ξυινοῦ χίλιες θωριές καὶ τούτη
τὴ βαρεμένη μου καρδιά σκίζου καὶ σφάζου μού τη*

Ροδολ. 523-524 *ὁ ποιὸς τὴ νύκτα μὲ ξυπνᾷ καὶ μέρα δὲ μ' ἀφήνει
νὰ κοιμηθῶ, μὰ τὴν καρδιά μου τυραννᾷ καὶ κρίνει.*

Ἐρωφ. 125-126 *κι' ὄρες θωρῶ πὼς δρώνουσιν αἵματα μὲ μεγάλη
τρομάρα τοῦτα τὰ τειχιά σὲ μιὰ μερὰ κ' εἰς ἄλλη*

Ροδολ. 529-530 *ὄρες πὼς δρώνουν τὰ τειχιά, τὰ μάρμαρα πὼς σιάσσουν
αἷμα θωρῶ κ' οἱ πύργοι μας πὼς κλίνου νὰ χαλάσου.*

Ἐρωφ. 131-132 *μιὰ κάποια ἀσκιά, κι' ὅσο μπορεῖ μὲ μάνητα μεγάλη
σὲ σπήλιο σκοτεινότατο μὲ σέρονει νὰ μὲ βάλῃ.*

Ροδολ. 531-533 *ὄρες μιὰ ἀσκιά ψηλότατη, ἄγρια καὶ θυμωμένη
μ' ἓνα σπαθὶ ὀλομάτωτο μὲ διώχνει τὴν καημένη
κ' εἰς ἓνα σπήλιο σκοτεινὸ νὰ μῶ μὲ φοβερίζει.*

Οἱ ὁμοιότητες αὐτές ἐξηγοῦνται ἄραγε μονάχα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δύο Κρητικοὶ ποιητὲς διασκεύασαν τὸ ἴδιο ἰταλικὸ πρότυπο; ἢ μαρτυροῦν πὼς ὁ Τρώϊλος εἶχε ὑπόψει τοῦ καὶ τὸ κείμενο τῆς «Ἐρωφίλης» καὶ τὸ ἀκολούθησε κάπως; Τὸ δεύτερο φαίνεται πιθανώτερο, ὅχι ὅμως καὶ ἀπόλυτα βέβαιο. Ἄν τὸ δεχτοῦμε αὐτό, τότε πρέπει νὰ ὁμολογήσωμε ὅτι ὁ Τρώϊλος μειονεκτεῖ ἀκόμη περισσότερο ἀπέναντι τοῦ Χορτάτση, ἀφοῦ δὲν κατάφερε, παρ' ὅλο πὸν χρησιμοποίησε τὴν «Ἐρωφίλη», νὰ τὸν ξεπεράσῃ ποιητικά.

²⁰⁾ Εἶναι ἐνδεχόμενον, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ πὸν ἐπεσήμανα, νὰ βρεθοῦν κι' ἄλλα στὸν «*Torrismondo*» (ἢ ἀνακάλυψή μου ἦταν τυχαία, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς παραβολῆς τοῦ «*Torrismondo*» πρὸς τὸ «*Ροδολίνο*» καὶ ὄχι πρὸς τὴν «Ἐρωφίλη») ἢ καὶ σὲ ἄλλα ἰταλικά κείμενα. Καὶ τὸ ἓνα ὅμως αὐτὸ ἀπόσπασμα ἀρκεῖ γιὰ νὰ στηρίξῃ τὰ συμπεράσματα πὸν ἀκολουθοῦν.

²¹⁾ Βλ. Κ ρ ο υ μ β ἄ χ ε ρ - Σ ω τ η ρ ι ἄ δ ο υ, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας τόμ. 3, σ. 172 καὶ Σ τ. Ξ α ν θ ο υ δ ἰ δ ο υ, Ἐρωφίλη, σ. ε'.

²²⁾ Βλ. Nestor Camariano, Torquato Tasso in letteratura greca, «*Studii Italiene*» III (1936), σ. 95-135 (πρὸς σ. 97-106), καθὼς καὶ Μ. Ἰ. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα ἰντερμέδια τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου, «*Κρητικὰ Χρονικά*», τόμ. Α' (1947), σ. 525-580, ὅπου διαπιστώνεται (σ. 532-534) ὅτι τὸ ἰντερμέδιο Α ἔχει ἐπίσης τὴν πηγὴν τοῦ στή «*Gerusalemme Liberata*» τοῦ Tasso.

ἀκόμη τὰ ἔργα τοῦ «Κρητικοῦ Θεάτρου» ποὺ ἔχουν ἕνα ἀναμφισβήτητο καὶ βασικὸ ἰταλικὸ πρότυπο, εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ ἔχουν συγχρόνως καὶ ἄλλες δευτερεύουσες πηγές, ὅπως συμβαίνει, καθὼς πιστεύομε πὼς ἐδείξαμε, μὲ τὴν «Ἐρωφίλη» τοῦ Χορτάτση.

M. I. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ